

Лиляна Минкова

*Този толкова желан,
толкова опасен роман*

*(Популярни романи в преводната литература
на Българското възраждане)*

„Еничерите“ се нарича първият преведен на български популярен роман. Издава го през 1849 г. в Цариград Иван Богоров, човек, пръв в толкова още други неща. Едва десет години по-късно, най-често в периодиката, започват да се появяват и други популярни романи, неведнъж прекъсвани на някое от поредните „следва“. Но голямата романна вълна се надига между 1870 и 1875 г. От това време са и първите статии за особеностите на жанра.

След Освобождението, а всъщност и до наши дни всички тези популярни романи, както и статиите и отзивите, свързани с тях, рядко привличат вниманието. Именно защото става дума за популярно четиво, а българското литературознание беше обърнато поне доскоро само към елитарното. Днес пренебрежението към популярното като предмет на изследване говори за изоставане. Интересът към читателя като участник в литературния процес, широките проучвания върху тривиалния роман, тясно свързани с проблема за масовия читател, доведоха през последните три-четири десетилетия до коренни промени в подхода към популярното, в разбирането на неговото място и функции в националния литературен живот. Тези промени могат да се отразят благотворно и върху проучванията в областта на Българското възраждане. Разнообразните и широко разпространени през този период форми на популярната литература вече са в обсега на изследванията, но ще са необходими още много усилия, за да се обхванат в реалната им пълнота. Докато това не бъде направено, няма да имаме и реалната картина на литературния живот преди Освобождението. Бих добавила, че онова, което има да става в близко бъдеще в културния ни живот, непременно ще наложи все по-често да се занимаваме с твърде сложните проблеми на популярното.

Тук се опитвам да поставя някои въпроси, свързани с преведените през Възраждането популярни романи. Толкова малко знаем за тях, че се налага да вметвам от време на време кратък преразказ или сведения за автора. Взети заедно, тези романи дават добра възможност да се види по-отблизо читателската публика от последните две-три десетилетия преди Освобождението, нейните интереси, вкусове, равнище. По тях можем да съдим за характера на връзката автор (преводач) — произведение (превод) — читател. Навлизането на романа показва как наред с утилитарната функция на литературата, доминирала през 40-те и 50-те години на XIX в., чрез преводите се налага все повече и развлекателната. Един от най-интересните и изобщо недокосвани въпроси е този за общото в рамките на преведената през Възраждането популярна проза между романа и по-кратките белетристични форми разказа и повестта.

Библиографията на изследванията върху популярния роман е огромна. Особено голям е приносът на немските литературоведи. Те използват най-често термина „тривиален“, но имат на разположение още десетки названия с най-различни нюанси, на които Ханс-Фридрих Фолтин е посветил специално изследване¹. Предварително обречен на провал е всеки опит то да бъде преведено на български — толкова бедна е терминологията, с която разполагаме. От края на 60-те — началото на 70-те години на XX в. до днес в традиционните разбирания за тривиалното са настъпили съществени промени. Най-важната последица от тях е отказът от предопределящото оценъчния момент дихотомично деление на литературата на „висока“ и „ниска“. Става дума не за признаване относителността на границата, нито за замяна на двуделността с триделност (висока — развлекателна — ниска). Перспективна е, смятам, позицията, от която тръгват в работите си изследователи като Гюнтер Валдман, Хелга Гайер-Риан и др.

Тривиалната литература също като елитарната — подчертава Валдман — е изява на естетическа езикова функция. В границите на литературата тя обхваща един силно променящ контурите си дял, който от дадени позиции бива определян като тривиален. Тривиалната литература не е нито жанр, нито литература на дадена епоха, тя обхваща всички жанрове и носи белезите на различни епохи. Тривиалната литература е оценъчен феномен. Дял от литературата на една епоха бива определян като тривиален

¹ Foltin, H. F. Die minderwertige Prosaliteratur. Einleitung und Bezeichnungen. — In: Deutsche Vierteljahrsschrift. 39/1965, 288—323.

преди всичко от гледна точка на значението на неговите съдържания и структури за читателите, на влиянието му върху тях². Становището на Валдман е опряно и на разбирането на М. Ю. Лотман за многоплановостта на художествения текст. Руският учен говори за широкия спектър от текстове, като се почне от онези, които дават възможност за голям брой различни тълкувания, и се стигне до съдържащите предпоставки за ограничен брой тълкувания³. Към тях принадлежат и тривиалните. Те са кодирани така, че да могат да бъдат декодирани от читатели, чието съзнание разполага с ограничен брой кодове. Предназначени са за възприематели с определено равнище на образование и литературен опит, обусловено като правило от мястото, което заемат в обществената йерархия. Такава позиция в никакъв случай не означава отказ от естетическа оценка. Но нейните привърженици смятат за неправомерно и безрезултатно към тривиалната литература да се пристъпва с критериите на нормативната естетика.

По отношение на възрожденската преводна литература констатацията, от която трябва да се почне, е, че тя изобилствува от произведения с популярна структура. Има ги в лириката, драматургията, прозата. Нещо съвсем естествено при общата за преобладаващия брой читатели степен на образование, включително и литературна. Тъй че на българска почва популярният роман се озовава в своя среда и властно заема в нея все по-широка територия. Чувствува се у дома си поради специфичните условия на развитие на литературния живот в българските земи до Освобождението. В страни, които не познават прекъсване на културното развитие, през XIX в. литераторите са вече всецяло погълнати от заниманията си с елитарната поезия, драматургия и проза и само нарядко поглеждат отвисоко и отдалече към популярното четиво. При нашето закъсняло и ускорено развитие преводачите от втората половина на XIX в., които са в същото време и поети, прозаисти, учители, борци за църковна свобода и политици, широко използват и презрения от събратията им по перо популярен роман, за да изпълняват задачите си на просвещенци. От тази гледна точка навярно повече или по-малко сходна е могла да бъде литературната ситуация в други балкански страни от същото или по-ранно време.

² Waldmann, Günter. Theorie und Didaktik der Trivialliteratur. München, 1977, p. 7.

³ Лотман, Ю. М. Структура художественного текста. М., 1970, с. 90 сл.

Използвам тук термина популярна, а не тривиална литература по няколко причини.

Преди всичко до Освобождението у нас липсва наслоена традиция на елитарна национална литература, а следователно и основа за деление на „високо“ и „ниско“. Когато боравят експлицитно или имплицитно с оценки като елитарно и популярно, сериозно и развлекателно, българските литератори от Възраждането се опират на теорията и практиката в страни, където една нормативна естетика отдавна е прокарала рязка граница между елитарно и неелитарно. Онова, което от гледище на такава естетика е паралитература, нелитература, е предоставено там на грижите на педагозите и библиотекарите. Българските възрожденци трябва да поемат по силата на обстоятелствата едновременно задълженията и на литератори, и на педагози. В дейността на хората от Цариградското печатарско дружество „Промышление“, най-активни и в превеждането на популярни романи — И. Богоров, Н. Михайловски, П. Р. Славейков, С. С. Бобчев и др., — най-ясно са изразени противоречията, съпътстващи съвместяването на тези две роли.

Още по-важно е, че в специфичните български условия от 50-те — 70-те години на XIX в. повечето от преведените романи се спояват органично с вече широко присъстващата в литературния живот популярна лирика, драматургия и белетристика. Романите се присъединяват към онази значителна част от възрожденската преводна проза, която носи чертите на просвещенческа, свързана с формирането на една дребна буржоазия неелитарна литература. Нещо повече, тя има отлики, които я свързват с белетристични жанрове, идващи от средновековието (например житието), а също и от фолклора (да речем, приказката). Българският материал ще даде навярно добри резултати, ако се последва съветът на Херман Баузингер да се проследят по-внимателно нишките, свързващи кратките форми на популярната литература с фолклора⁴. И при пръв допир с преведените на български до Освобождението популярни романи започва да изглежда убедителна и една хипотеза на Волфганг Лангенбухер. Немският учен смята, че началата на модерния развлекателен роман едва ли могат да се изведат от „високия“. Той се е оформил по-скоро под спектър от въздействия, като се почне от това на простишкия устен

⁴ Bausinger, Hermann. Wege zur Erforschung der trivialen Literatur. — In: Heinz-Otto Burger (Hg.). Studien zur Trivialliteratur, Frankfurt, 1968, p. 29.

разказ през религиозните нравоучения, писмата и автобиографиите и се стигне до стилизирания салонен диалог⁵.

Поради всичко това ми се струва, че епитетът популярен отговаря по-добре както на мястото на романа сред другите популярни жанрове във възрожденската преводна литература, така и на неговите функции в една много специфична литературна ситуация.

Не бива да се забравя и още едно, изключително важно обстоятелство. Във възрожденската преводна литература относителният дял на популярното е голям не само защото са били подбрани много произведения с популярна структура. Състоянието на литературния език, от една страна, и незадоволителният прочит на зле подготвени преводачи, от друга, имат за резултат популяризирането на текстове с изконно елитарна структура. Тъкмо популяризиране (тривиализиране) на текста е в много случаи същността и на т. нар. побългаряване. Когато преводачът редуцира многоплановостта на текста, той го тривиализира. Такива са преводите на А. Гранитски из творчеството на Бернарден дьо Сен Пиер или на А. Шопов из творчеството на Ф.-Р. Шатобриан. Това трябва да ни прави много предпазливи, да ни подсказва да не избързваме с твърдения за присъствието на един или друг елитарен автор във възрожденската преводна литература.

Начетени, осведомени, често с университетско образование, българските литератори от Възраждането знаят за господстващото в Европа отрицателно отношение към популярния роман. Това прозира в двойственото им отношение към него, в раздражението, съпътстващо тук и там разсъжденията им за развлекателното четиво, и в честите им предупреждения за коварните подводни скали в необозримото море от романи, в долавящия се подтекст, издаващ надеждата, че надмощието на популярния роман е временно явление. Все пак категорична негативна позиция спрямо всичко популярно е изразил само живеещият в Москва Нешо Бончев. Но като преводач и той се съобразява с българската читателска публика, като търси актуални за нея сюжети, вплътени в не прекомерно елитарни творби. Близки в ред отно-

⁵ Langenbacher, Wolfgang. Im Banne eines Begriffs. — In: Kürbiskern. 4, München, 1966, 90—97. Вж. още: Dietrich, Werner. Das Niemandsland der „unteren Grenze“. Versuch einer Diagnose. — In: Bücherei und Bildung, 4 Jhg., Heft 5/6, 1952, 502—509; Schmidt-Henkell, Gerhard. Die Trivilliteratur im Kanon der Literaturwissenschaft. — In: Sprache im technischen Zeitalter, 44/1972, 258—266.

шения до неговите са позициите на Любен Каравелов. Той също би желал съотечествениците му час по-скоро да се откажат от популярното четиво във всички жанрове. И двамата са повлияни от литературна ситуация, различна от българската.

Трезвият реализъм на цариградските дейци ги кара да приемат нещата каквито са. Умело да използват за възпитателни цели оказващия толкова силно влияние върху публиката развлекателен роман. Петко Рачов Славейков, който по-добре от всеки друг познава читателя си, цял живот преспокойно си е превеждал популярна белетристика — от кратките притчи на Христофор Шмид до „Дневника на бедния момък“ от Октав Фьое. С всички тях добре си е вършил работата на просвещенец. Славейков не по-зле от Бончев и Каравелов познава елитарния роман, но защо да го превежда, ако няма кой да го чете, ако той няма да влияе върху възможно по-широки читателски кръгове.

Преди да продължа, смятам за необходимо да дам предварително свързаните с темата библиографични данни. За да се добие конкретна представа за обема на материала и относителната пълнота при разглеждането му. За да се открие той добре в рамките на възрожденската преводна проза.

Преведените през Възраждането популярни романи могат да се разделят с известна доза условност на три основни групи. На първо място по брой и значение са историческите. Те преобладават, защото преводачите са ги намирали най-пригодни за въздействие върху обществената активност на читателите. От 1849 до 1877 г. излизат:

1. Еничерите. Истинско преправена приказница. Извади на български език Иван Андреов. Част I. Цариград, 1849. 397 с., 16°. Авторът не е установен.
2. Осем дена царуване или историята на Мазаниела. Преведена от П. Р. Славейкова. Цариград, 1867. 112 с., 4°. Авторът не е установен.
3. Лодойска. Поляшка историческа приказка. Превод П. Р. Славейкова. Цариград, 1868. 100 с., 8°. Откъс от романа на Луве дьо Кувре „Живота и приключенията на кавалера дьо Фобла“.
4. Последните дни на Помпея. От Е. Л. Булвер-Литън. Превел Никола Михайловски. Цариград, 1870. 424 с., 8°.
5. Отечество и любов или от трън та на глог (Поляшка приказница). Превел П. Р. Славейков. Цариград, 1873. 126 с., 16°. Автор е Виктор Шербюлие.
6. Пикильо Аляга или маврите в царуването на Филипа III.

От Евг. Скриба. Превод Н. Михайловскаго. Том I. Цариград, 1875. 160 с.; том II. 152 с., 8°.

7. Тайните на инквизицията. От В. Д. Фереалея. Превод Н. Михайловскаго. Част I. Цариград, 1875. 230 с.; част II, 1877. 233 с., 8°. Фереал е псевдоним на госпожа Сюбервик.

По-трудно ми е да дам определение на втората група. Нека ги наречем романи на нравите. Това са:

1. Дълговете на сърцето. От Огюст Макет. Преводачът е неизвестен. — България, II, 53—90, Цариград, 23. III.—7. XII. 1860.

2. Дневника на тайния съветник Чухов. От Фадей Булгарин. Превел Павел Калянджи. Одеса, 1861. 291 с., 8°.

3. Павлина. От Александър Дюма-баща. Превел С. С. Бобчев. — Читалище, V, 3—12, Цариград, 15. II.—30. VI. 1871. Издадена е почти половината от романа.

4. Дневникът на бедният момък, или преговаряния върху човеческият живот. От Октава Фьойлета. Превод П. Р. Славейкова. Цариград, 1870. 231 с., 8°.

Вече си пробиват път и сензационните романи, които също обособявам в отделна група. По всяка вероятност Христо Ваклидов е почнал да превежда през 1860 г. в Браила „Скитника евреин“ от Йожен Сю. Публикувани са само 98 страници.

Неумело подражание на „Парижките потайности“ на Сю е преведеният от П. Р. Славейков роман на Христофорос Самаридзис „Цариградските потайности“ (Част I. Цариград, 1869. 141 с., 16°; част II. Цариград, 1869. 146 с., 16°; част III. Цариград, 1875. 192 с., 8°). Части IV и V излизат след Освобождението.

Ще добавя, че още преди Освобождението се проявява интерес към уестърна. Тогава той очевидно не се е възприемал като четиво за юноши. В ръкопис е останал преведеният от С. С. Бобчев роман на Майн Рид „Ловци на растения“. „Български книжици“ печатат през януари и февруари 1859 г. няколко страници из романа на Фенимор Купър „Горският човек“. От романа на Габриел Фери „Ловеца“ през 1860 г. излизат пак в Цариград 66 страници.

Политическите и културните връзки на Отоманската империя с Франция, широкото разпространение в столицата на френски вестници, списания и книги са причината българските литератори да познават най-добре френския развлекателен роман. Цариград и Пловдив са онези градове, в които населението вече е вкусило от романа и в оригинал, и на гръцки, руски, сръбски. Спомнете си Каравеловите „Записки за България и за българите“. По времето,

когато е живял в Пловдив, тамошните кокони — свидетелствува той — не са четели почти нищо, но „... след време по думите на един мой приятел — продължава Каравелов — младите кирии захванали да четат романите на Александър Дюма, на Евгени Сю и на Пол де Кока, които са преведени на новогръцки и които са напечатани в Атина. Тоя приятел ме уверяваше даже, че пловдивските кирии и търговци се пленили от премъдростите на французките нравоописатели до такава степен, щото всеки от тях избирал по един от романическите херои и присвоявал името му и характерът му. Така например синът на стария разбойник Гюмюш — Герданът, се нарекъл Монте Кристо, синът на Димитрака — Хенрих IV, кокона Маньонка — Кралица Марго и т. н.“⁶ Възможностите за печатане и разпространение правят именно Цариград средоточие на най-интензивно превеждане на популярни романи. Дейността на дружество „Промисление“ най-нагледно показва как този белетристичен жанр престава да се издава със средства на спомоществователи и започва да се подчинява на законите на пазара⁷. И пак в цариградски, при това тясно свързани с „Промисление“ издания като сп. „Читалище“ и в. „Ден“, българските литератори повеждат споровете си за романа.

В книжка трета на списание „Читалище“ от 1870 г. излиза статията на Петко Рачов Славейков „Що е роман“. Ето дефиницията, която той е дал на жанра:

„Роман е занимателна повест или измислена приказка, в която ни ся представя човеческият живот в своите разнообразни отношения.“⁸

Акцентирано е върху фикцията и занимателността. Това определение обяснява между другото и защо Славейков често нарича в сложени от него подзаглавия романите, които е превел, „приказници“. Ако е искал да приближи романа към народната приказка, имал е може би на ум да помогне на читателя, да му подскаже чрез нещо познато как да възприеме тази нова форма — романа. По-нататък Славейков подчертава, че съвсем не е задължително предмет на романа да е единствено и само любовта. Подобно схващане — обяснява той — идва от генезиса на жанра като

⁶ Каравелов, Любен. Събрани съчинения. Т. IV. С., 1984, 424—425.

⁷ Вж. Тилева, Виктория. Българско печатарско дружество „Промисление“ в Цариград (1870—1885). С., 1985.

⁸ Славейков, Петко Рачов. Съчинения. Т. VI. С., 1979, с. 372.

приемник на рицарския епос. Той самият е избирал романи, в които любов, разбира се, има, но без да е доминиращо начало.

„Истинният задатък на романа или по-право на писателя на романа — четем по-нататък — е да ся углъби в народний живот, да изнесе от него мисли, които движат тоз живот, развитието на тези мисли и техните разни судьбини, да ни ги представи в живота и в действование на лицата, с които желае да изплете романа си. Тъй би могли да имаме роман и такъв трябва да е той, а то ще каже повест от дружественият наш живот: В това русите са днес много успели.“⁹

Сега е наблегнато на отражението не в рационална, а в художествена форма на обществения живот.

Много вероятно е пак Славейков да е доразвил мислите си за романа и в брой 6 на „Читалище“ от 30. III. 1875 г. „Романът — се казва тук — е най-природният род от съчинението; той е в същото време и най-сгодният, за да са разкажат много исторически подробности, приключения и събития; той е най-заможният да представи во всичката му живост някоя историческа или легендарна личност; той най-подире е най-ясното изображение на човеческите страсти, идеи и наклонности.

Земете и прочетете един роман на някои вещи романисти и вий ще си съставите едно най-хубаво понятие за умственото и социалното състояние, в което се е намервала средата, дето е писан този роман!“¹⁰

Исторически романи, някои от тях с легендарни герои — тъкмо такива са превели и Богоров, и Славейков, и Н. Михайловски.

Афинитетът към историческата тематика характеризира цялата възрожденска преводна белетристика. Наред с повести от чуждестранни автори (Велтман, Турноградска, Пушкин, Милковски, Чайковски) с български мотиви все повече стават произведенията, разказващи за исторически събития в близки и далечни страни, навеждащи читателя на аналогии със заобикалящата го действителност и напрегнатото търсене на изход от нея. Популярният исторически роман е бил призован да допринесе за осъществяването на жизненоважни цели. Да помогне в усилията българинът да бъде откъснат от патриархалната му затвореност и превърнат в гражданин на цялото отечество, в личност, проникната от високо национално съзнание. Поведението на героите в

⁹ Пак там, с. 374.

¹⁰ Тилева, В. Цит. съч., с. 358.

преведените исторически романи трябвало да подсказе на българския читател какво се очаква от него в приближаващите дни на изпитания.

Когато изтъкват огромните възможности на романия жанр или сочат произведения, които би било добре един ден да се преведат, литературите от Възраждането мислят очевидно за елитарния роман. Но щом преминат към българските реалности, се залавят да характеризират развлекателния му събрат. Него превеждат, за него пишат отзиви, неговите отлики обсъждат всъщност нашите възрожденци — обикновено преводачи, критици и теоретици в едно лице.

„А трябва да кажем и това — констатира например авторът от брой 6 на „Читалище“, — че романът със своя занимателен, раздразнителен, приятен, жив и буен слог е намерил най-много читатели. Без да ходим далеч, ний можем да посочим на нашата читающа публика, в която са види най-очивестно, че има едно голямо стремление за прочит на романа. Като четивото му е леко и близко до разбираньето му, като в същото време той намерва в него доволно дразнителни и приятни за своя вкус храни, читателят предпочита да употреби времето си върху един роман, нежели да си прави главоболие с прочитаньето на нещо научно, на нещо по-важно и назидателно.“¹¹

Лесният за възприемане, „раздразнителен“ роман, който така жадно е почнал да чете българинът, е, разбира се, популярният. Какъв извод си правят от това обстоятелство заетите през Възраждането с превеждането и издаването на книги?

„Българските работници на литературното поле — такъв е отговорът — трябва да се възползват от тази, тъй да се каже, страст, или ако щете, слабост на читателите. Те трябва в списанието на романите си или в избора на превежданьето им да обърнат едно най-голямо внимание. Те са длъжни, ако само в службата си на обществени работници те държат ползата на народа си по-горе от частната своя полза, те са длъжни, казвами, да му дадат такъвиз романи, които биха спомогнали за запознаваньето му с някоя положителна или обществена истина, които биха изкоренили някои народни предразсъдъци и суеверия, които биха го запознали с някои исторически личности, които с една реч могат да спомогнат за образуваньето на негова характер, за обогатяваньето на ума му и за облагородяваньето на сърцето му. Так-

¹¹ Пак там.

виз трябва да бъдат водителните размишления в избора на роман, който ще се пише или превежда на български език.¹²

Цариградското българско акционерно печатарско дружество „Промишление“ (1870—1885), което енергично се залавя да публикува романи, също бърза да заяви, че „Действително романите, но *добрите романи* (подчертано от мен — Л. М.) могат да извършат най-сполучно началото: „да се ползува, като са забавлява.“¹³

Prodesse et delectare — това ще е мотото в дейността на преводачите на романи от времето на Възраждането. Срещу втората съставка ще се обяви категорично Любен Каравелов. И той, както и Нешо Бончев, ще има предвид един желан, а не реалния български читател. Оттам и решителното му твърдение на страниците на „Свобода“ през декември 1869 г.

„Лъжат са тия, които мислят — отсича убедено Каравелов, — че някои книги, както например романите и повестите, трябва да бъдат забавни и че тяхната цел е да веселят обществото или да приспиват ленивите. Всеки роман, всяка повест, всяка драма трябва да имат цел поучителна, трябва да покажат човеку неговата добра и лоша страна, неговият живот, неговата душа, желаниия, страсти и пр. Но главната цел на такова едно съчинение е да предпази човека, за да не попада той в погрешки, и да му покаже средство как да се избави от тях.“¹⁴

Това е мислене, идващо от рационалния XVIII в., примесено с идеите на руските революционери демократи. То носи още непопарена илюзия за възпитаемостта (и то бърза) на човека, непоколебима вяра в силата на словото и убеждение, че четенето трябва да е сериозен труд. Ще признаем повече реализъм на цариградските литератори, решили да използват желанието на читателя да се наслади, за да му внушават покрай и чрез насладата нравствени норми и политически възгледи. Впрочем и Каравелов е станал, изглежда, с течение на времето по-веротърпим. Напускайки Москва, той носи сред книжата си преписан руски превод на роман от Фридрих Герцекер. Типичен приключенски роман с любовна история, опасни заговори, много перипетии на смелите положителни герои и техните възлюбени, честа намеса на съдбата в тяхна полза.

¹² Пак там.

¹³ Пак там, с. 365—366.

¹⁴ Каравелов, Любен. Нашата книжевност. — Свобода, I, бр. 5, 6 и 7 от 3, 11 и 17 декември 1869 г. Съчинения. Т. VI. С., 1985, с. 145.

Важен момент в стратегията на разпространителите на развлекателна проза е съобразяването с „детската възраст“ на българския читател. Въпреки че превеждат най-често френски автори, те назидателно сочат Франция, където според тях ясно са проличали пагубните последици от влиянието на лошите романи.

„Чтението на таквиз повести, които олицетворяват свърхестествени или по-добре да кажем неприродни усещания, неприроден живот — предупреждава Славейков, — подкопават в простият и незлобливият читател природната основа на нравственото и умственото възпитание толкоз повече, колкото по-много умът и фантазията ся забавляват с таквиз работи и колкото умът на читателя сам по себе си е млад и неразвит. От това излязва, че у тези народи, между които четението на романите е разпространено, са намерват много таквиз иперсантиментални девойки, които ги блазни, че са постигнали целта на животът, когато могат насаме да ся предават на нежни въздишки за неумръзваният предмет на любовта си. За развърщените си мисли и чувства французите дължат твърде много на несоблюдението на това правило. Еше незрял и неположителен в мислите и чувствата си, французский народ жадно поглъщаше многочислените романи и като не можаше да отдели лъжата от истината, нито пък романистите му показваха това, той са напои с сякакви криви понятия и за назначението на земний живот, и за дължностите си и за всичко.“¹⁵

Вече цитираният автор от брой 6 на „Читалище“ от 1875 г. е на същото мнение. „Лошавите романи са убийствени за младите и новашки народи, каквито сме ний — пише той. — Скандала, с който е опятнена всяка тяхна страница, влияе на читателя така действително, като че ли той гледа в реалност това, което чете на книга. Лошавият роман прави читателя *фантазер*. Като чете престорените и фаталистически герои, като са обзема от делата им, като са прехласва от положенията им, които са чиста фантазия, духа на неопитния читател или на читателката са заблуждава. Те земат да бълнуват подобни дела и положения, желаят да бъдат и те някога подобни герои и геройки и в заключение те стават поглупави и по-смешни от самия роман, който е завъртял чарка на тяхната глава. Това е фактически доказано и ний не щем да са спирами, за да го разасквами повече. Това прочее не бива да губи извид българският романист или преводач на романи.“¹⁶

¹⁵ Славейков, П. Р. Съчинения. Т. IV. С., 1979, с. 373.

¹⁶ Читалище, V, бр. 6 от 30 март 1875 г., с. 269.

Авторът говори за механизма на идентифицирането, чиято същност е позната не от вчера. Подчертал е и по-голямата склонност на жените да му се поддават. Същият автор одобрява появата на романи като „Лодойска“, „Отечество и любов“, „Историята на Мазаниело“, „Последните дни на Помпей“. Те са несъмнено с популярна структура, но очевидно отговарят на изискването да не разпалват фантазията и да не правят читателя сантиментален.

Вълко Нейчев, един от кореспондентите на дружество „Промисление“, казва същото, когато твърди: „Главното неудобство, което има за младите от прочитане роман, то е, че бидват поспособни да мечтаят и по-наклонни да въздишат след тоя или она неосуществим идеал, отколкото да обичат да живеят в областта на действителния живот, дето са повикани да изпълняват толкова и толкова длъжности към себе си, към своите, към отечеството, към обществото.“¹⁷

Тези твърди просвещенски позиции отстоява и толкова активен член на „Промисление“ като С. С. Бобчев. В писмо до дружеството от 24. X. 1872 г. той е категоричен, че: „Романите, тези разбирам, които не са нито исторически, нито пък развиват някой поучителен въпрос, тези романи са убийствени за нашия народ, особито в днешното му положение.“¹⁸

Който прочете преведените през Възраждането популярни романи, ще се убеди, че в тях не се разхождат „иперсантиментални“ девойки с книга в ръка. Не само героите, но и героините са дейни, предприемчиви, смели. Много ревностно са били пазени читателите и от всичкощо-годе пикантно. В избраните за тях романи има пламенни любовни тиради, но нито намек за нещо плътско. Как единодушно възмутена е критиката от книжката на Григориос Кондилис „Любовникът или неговите в Цариград от любов приключения“, издадена през 1849 г. от Г. Стоев. Нашите моралисти държат не само положителните герои да са високо нравствени, но и аморалността на отрицателните да бъде само дамгосана, но не и нагледно показвана. Затова не бива да ни учудва, че един от критиците на „Читалище“ недоволствува, разбрал, че Атанас Шопов е почнал да превежда „Куцият дявол“ на Ален-Рьоне Льосаж. Рецензентът веднага причислява Шопов към онези,

¹⁷ Известие на Вълко Нейчов във вестник „Право“ от 30 март 1873 г. Цит. по: Тилева, В. Цит. съч., с. 289.

¹⁸ Писмо от Стефан Савов Бобчев до Настоятелството на Дружество „Промисление“ от 24 октомври 1872 г. Цит. по: Тилева, В. Цит. съч., с. 271.

конто, „ . . . щом прочетат някоя френска книга, която гадаличка симпатическите им нерви, и изведнъж прибързват с превояданието й . . . Откровено казано, на българския народ не са нужни романи — смята авторът на бележката, — а най-малко такива, какъвто е Ле Сажовият „Diable boiteux“, особено пък в гореказания български превод . . . Стига само като кажем — заключава той, — че нашият народ има нужда от положителни познания, а не от великолепни или пикантни фантоми на фантазията; ако и понякогаж да се решим да му поднесем нещо от този род творения, то трябва да бъде доколкото е възможно с по-ясна образователна и поучителна цел.“¹⁹

Пак този, идващ от XVIII в. ужас от фантома на фантазията.

Твърде вероятно е тази бележка, както и други отзиви и статии в цариградската периодика, в които звучи страхът от романа, да са излезли изпод перото на С. С. Бобчев. И неговата толкова многостранна дейност тепърва трябва внимателно да се изследва.

Строгото охраняване на нравствеността, съпътстващо навлизането на романа, е продължение не само на въздействието на идеите на Просвещението. То е свързано с патриархалните български нрави, с дълбоко вкоренена етика. Дори бегло сравнение на българския материал в рамките на преведената през Възраждането популярна проза с библиографиите, придружаващи изследванията на Рудолф Шенда върху кратките белетристични популярни форми в Германия, Франция и Италия през XIX в.²⁰, показва, че у нас материал за раздела „Еротика“ просто липсва. Затова така грубо се отрицва бентът след Освобождението, когато много издателства се втурват да предлагат от забранения плод.

И най-сетне — към каква романна литература са поглеждали нашите възрожденци като към следващо, по-високо стъпало в издателската си дейност?

В статията от брой 6 на „Читалище“ (1875 г.), която така често цитирах, авторът е на мнение, че „ . . . по-добре би било, ако са

¹⁹ Читалище, V, бр. 14 от 15 август 1875 г., с. 651.

²⁰ Schenda, Rudolf. Italienische Volkslesestoffe im 19. Jahrhundert. — In: Archiv für Geschichte des Buchwesens VII, 1967, 209—300; Schenda, Rudolf. Tausend französische Volksbüchlein aus dem neunzehnten Jahrhundert. Versuch einer bibliographischen Auswahl. — In: Archiv für Geschichte des Buchwesens IX. 1969, 779—922; Schenda, Rudolf. Tausend deutsche Volksbüchlein aus dem neunzehnten Jahrhundert. — In: Archiv für Geschichte des Buchwesens, XI, 1971, 1465—1652.

преведени някои от по-ползователните и по-сгодни за нашата среда романи, каквито са романите на Валтера Скота (у англичаните), на Балзак, на Жорж Занда, на Виктор Юго, на Алфонс Карла (у френците), на Гете (у немците) и на Тургенева (у русите)²¹.

„Най-после ний ще повторим още веднъж да кажем тука — определя по-далечните си желания Славейков, — че в романите, новелите и приказките нам ни най-вече аресва руският начин на писанието.“²²

Предпочитанията на Каравелов произтичат от политическите му позиции, близки до тези на руските революционери демократи. Като съветва Славейков да бъде по-взискателен в избора на романи, той му препоръчва няколко от А. Еркман и Е. Шатриян: „Тереза“, „Спомените на един новобранец от 1793 г.“, „Историята на един селянин през 1789 г.“ и др.²³ Редакторът на „Свобода“ цени уменията на двамата френски писатели да гледат на историческите събития не само от позициите на народа, но и с очите на хората от народа. Можем да предположим, че Славейков е преценил, че тези романи, обемисти и трудни за превод, не отразяват национални проблеми, сходни с българските. Но „Промишление“ ще получи още две предложения да издаде Еркман — Шатриян: превода от руски на романа „Тереза“, направен от Стефан Стамболов, и по-късно „Историята на един селянин“, превод на Стамболов и Михаил Греков. Можем да говорим очевидно за постоянни предпочитания на възрожденци — руски възпитаници, с възгледи, близки преди всичко до тези на Писарев²⁴.

Дружество „Промишление“ полага напразни усилия да издаде Сервантесовия „Дон Кихот“, който „... по всемирната си популярност е станал вече всеобща поговорка в книжнината и в разговора на всички народи...“²⁵

Нека споменем и още няколко заглавия, предложени на дружеството, които не виждат бял свят: „Жана д'Арк“ от Мезерей, „Граф Монте Кристо“ от Дюма-баща, „Пет седмици в балон“ от Жул Верн.

²¹ Читалище, бр. 6 от 30 март 1875 г., с. 270.

²² Славейков, П. Р. Съчинения. Т. VI. С., 1979, с. 375.

²³ Вж. Минкова, Лиляна. Любен Каравелов и френската литература. — В: Любен Каравелов. Сборник по случай 150 години от рождението му. БАН, 1990, 222—244.

²⁴ Тилева, В. Цит. съч., 192—193.

²⁵ Пак там, с. 366.

Като изключим обусловените от политически пристрастия предпочитания на Каравелов, изразените от други възрожденски литератори свидетелствуват за съвсем определен афинитет към романтиците. Той е обясним с несъмнените връзки на френския тривиален роман от средата на XIX в. с обкръжаващия го романтизъм. От него се вземат мотиви: деца, останали без семейство, аристократи, станали предводители на разбойници, несправедливо осъдени, които се връщат в обществото, за да си отмъстят. От романтизма идват много от героите, само че вече лишени тук от индивидуалност и психологическа дълбочина. Както пише Жан Тортел, в тривиалния роман „... доброто и злото са много по-реални от техните носители“²⁶. Всички тези герои образуват бинарни двойки: Добрия и Лошия, Невинния и Престъпника, Бедния и Богатия. От гледна точка на българския читател нещо отдавна близко, отговарящо на манихейската склонност към черно-бялото възприемане на света и на опита от литературата на Просвещението с нейните нарицателни герои. Във възрожденската преводна литература популярният роман е в най-тясно съжителство с романтизма. И както е подчертано и у Жан Тортел, не с този на Нервал или Новалис, а с този, който сме свикнали да наричаме бунтарски, байроничен, прогресивен. Тази констатация предполага по-нататъшно изследване на причините и последиците от това съществуване.

Цариград е място на действието в много оригинални и преводни белетристични произведения от Възраждането. За българина, дошъл от патриархалното село или градец, столицата, огромно сборище от хора с различна народност, вяра и език, е същински Вавилон. В този мравуняк всеки трябвало да си отваря очите на четири. Честите кражби, палежи и убийства превръщали за българина Цариград в символ на разврата, в синоним на злото. Още повече, че тук султанът решавал съдбите на раята, а фенерското духовенство — как по-добре да я ограби. Тук съвсем отблизо можело да се види и колко зависим е българинът от отношенията между Отоманската империя и Великите сили. Но пак тук българите се учили успешно на политика, публицистика, книгоиздаване. Тук били събрани водачите му в църковните борби, тук се формирали много от бъдещите ръководители на свободна България. През десетилетията преди Априлското въстание Цариград

²⁶ Tortel, Jean. Le roman populaire. Entretiens sur la paralittérature. Paris, Plon, 1968, p. 63.

определял до голяма степен и насоките на литературния живот.

Надежда за правителствени реформи, подготовка на въстание, упование на помощ отвън — около тези алтернативи са разногласията, колебанията, решенията на българите, търсещи пътя към националната независимост. Какви са поуките от историята на други народи — това са искали да покажат литераторите от Възраждането и когато са превеждали популярни романи.

Сред събитията от турската история от особен интерес за българите са били реформите на султан Селим III. През 1857 г. „Български книжици“ поместват откъс из „История на отоманската империя“ на Йозеф Хамер, озаглавен „За установлението на еничерите“. През 1866 г. Нешо Бончев защитава в Московския университет кандидатската си дисертация „Время преобразований Селима III го в Турции“²⁷. Тя е опряна на трудовете на Хамер, Цинкайзен, Д'Осон, Оливие, Убичини и др. Но още преди тях разказът за тези събития от 1807 г. е стигнал до българския читател с „Еничерите“, популярен роман от неустановен автор (навярно французин), преведен от Иван Богоров и издаден от него през 1849 г.

Следвайки преめждията на героите, читателите неусетно са научавали всичко за еничарите и техните кървави бунтове, за усилията на нещастния Селим III да реформира страната си по европейски образец.

Събитията в „Еничерите“ следват много точно и без примес на измислица историческите факти. Това доказва и съпоставянето с дисертацията на Бончев, опряна на най-авторитетни османисти. Повествованието започва с появата на английската флота в Босфора през 1807 г. и намесата на френския посланик Себастиани, осуетил обстрелването на турската столица. Подробно са изложени историята на създаването на еничарския корпус и причините за превръщането му в необузdana разрушителна сила. Военните реформи на Селим III, бунтът на еничарите, гибелта на султана, краткото царуване на Мустафа и смяната му с Махмуд — всичко е като по учебник. В тази историческа канава е втъкана историята, която трябва да увлече читателя.

При появата на англичаните две жени, госпожа Бенфелдова и младата Ерминия Кинадокова, се готвят да бягат. Бенфелдова е арменка, вдовица на немски дипломат, който е използвал хубост-

²⁷ Минкова, Лиляна. Дипломната работа на Нешо Бончев „Реформите на султан Селим III“. — Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. Т. XII, 1972.

та ѝ, за да урежда с бейовете сделките си. Ерминия живее с вуйчо си, ирландец, кавалер на Малтийския орден. Когато французите превзели Малта, той избягал в Русия, а после се установил в Цариград заради мекия климат. Ерминия обича турчина Неджип ефенди, любимец на султана. Момъкът току-що се е върнал от Франция, където бил пратен да учи. Бенфелдова иска да раздели младите. В момъка е влюбена и Ялдъз, дъщеря на молла Ибрахим и съпруга на Бахир бей, и двамата върли противници на Селим. Ерминия и Неджип успяват да се срещнат и се заклеват във вярност. Девойката отказва да се омъжи за австрийския дипломат Блуменхайн. Когато обвинява Бенфелдова, че тя е уредила годежа, вдовицата ѝ открива, че е майка на Неджип. Междувременно е назрял бунтът на еничарите. На тяхна страна е и Али Осман, отгледал Неджип от дете. Той мрази неверниците, защото преди години в Малта те са отвлекли жена му и дъщеря му Айхе. Селим III е нерешителен, той не наказва заловените заговорници. Любопитно е дали присъства в оригинала, или е добавено от преводача сравнението между султана и Петър I, чиято биография турският владетел обичал да препочита. В дома на Бенфелдова са Неджип, Ерминия и нейният вуйчо. Идва Али Осман и познава в кавалера мъжа, отвлякъл семейството му. Оказва се, че Ерминия е дъщеря на Али Осман. Турчинът убива кавалера, а не след дълго убиват и него. Селим е свален, Неджип избягва в Русчук при Мустафа Байрактар и се връща с него в столицата. Заелият престола Махмуд заповядва да убият Селим, но бунтът на еничарите е потушен. Байрактар, който не е устоял на изкушенията на властта, е екзекутиран. Като негов приближен е затворен и Неджип. Но в килията му идва сам султан Мустафа, предава му скъпоценна сабя, знак на царско достойнство, и му заповядва да бяга от страната. Заедно с майка си и Ерминия Неджип отплава с английски кораб. Читателят се досеща, че той ще се окаже син на Селим III.

Герой и героиня с тайнствен произход, който се разкрива, съзаклятия, чести смени в обратата на събитията, много сцени на ужаси — в „Еничерите“ има всичко, отличаващо популярния роман. Като противовес на купчините трупове и реките от кръв в романа са честите описания на чудесно разположения град. Авторът трябва да е живял дълго там, защото познава всяко кътче на Цариград, пазарите, баните, джамиите, околните села. Много точно са предадени нрави и обичаи. По мегдани и кафенета се мяркат българи с калпаци, в селата се чува писък на гайда. За българските читатели всичко е звучало познато: Буюк дере, Фе-

нер, Юнкяр скелеси, Бахче кьой. А събитията, които техните баби и дядовци още са помнели, са ги навеждали неусетно на сериозни мисли, на сравнения със съвременното състояние на нещата. Можем да кажем, че Иван Богоров е първият, който използва успешно един развлекателен роман, за да запознае читателите с откъс из турската история, особено актуален за тях.

Ако историческият пласт в „Еничерите“ трябвало да наведе читателите на размисли в навечерието на Кримската война, един исторически популярен роман, преведен от П. Р. Славейков няколко години по-късно, трябва да покаже, че народите не печелят нищо от стихийен бунт. Книгата се нарича „Осем дена царуване, или историята на Мазаниела“. Не съм сигурна дали авторът е посоченият в библиографиите Питре Шевалие. В книгата му „Революции от едно време“ има епизод и за въстанието на неаполитанските рибари през 1647 г., но не зная да е писал на тази тема роман. Във всеки случай сюжетът е много популярен. За Мазаниело има романи, пиеси.

От близо век испанците господствуват в Неапол и налагат на населението все по-тежки данъци. Съпругата на рибаря Томазо Аниело, Мария — така започва романът, — се опитала да продаде скришом малко брашно, но бирниците я заловили. Скромната им къщица трябвало да отиде за глобата. В черквата младата жена е заговорена от богато облечена девойка. Тя подарява на селянката скъпи обеци и спасява семейството от нищета.

Няколко дена по-късно рибарят повежда въстаниците. Властта отстъпва и връща на неаполитанците дадената им от покойния Карл V харта. (Тя ще се окаже по-късно подправена и без сила.) Докато народът ликува, в Испания и Франция се водят борби за скорошно ново заробване на Неапол. Дон Жуан Австрийски е на страната на испанците, дук Дьо Гиз е начело на френската флота. В Неапол адвокатът Геновини и още един шпионин — Мишеловеца, водят за носа и въстаници, и благородници и ги насъскват едни срещу други. Заобиколен от банда главорези, Мазаниело не може да спре грабежите и убийствата. Опиянен от властта, разкъсван между вродената си човечност и жаждата за мъст, той постепенно губи разсъдъка си. Само за един ден — твърдят историците — в Неапол загиват 1500 души. В романа има две героини, две светици, две Марии — съпругата на Мазаниело и Мария д'Арк, дъщеря на управителя на града. Тя е влюбена в маркиз Шийон, но отказва да се омъжи за него, когато разбира, че той е предал на французите интересите на Испания. Управителят получава подкрепления, Мазаниело е зверски убит, за народа настъпва време

на още по-жестоко потисничество. Паралелът между обирания с данъци неаполитанец и българина в Османската империя е очевиден. Но до какво би довел един бунт? При цялата несъмнена симпатия към Мазаниело и бунтуващите се рибари в книгата те са показани и като хора невежи, лесно поддаващи се на емоции, неизкусени в политическите игри наивници, които лесно биват измамани.

Историческите факти са и тук напълно достоверни, а преплетените с тях любовни истории, сцени на мъчения, кланета, заговори и на техния фон две ангелски женски души са „раздразнителното“, което да не позволява на читателя да изпусне книгата от ръка. И отново да го накара да се замисли — кой път да избере.

През 1868 и 1873 г. П. Р. Славейков ще публикува още два исторически популярни романа, които да допринесат във все по-напрегнатата политическа ситуация за избора на активна гражданска позиция.

Да се остане, когато става дума за преводи от Възраждането, при съществуващата библиографска информация, е винаги опасно. За това са отговорни често не библиографите, а бедността на библиотеките ни. В „Българска възрожденска книжнина“ на Маню Стоянов е отбелязано: „Лодойска, поляшка историческа приказка“ (От Виктор Шербюлие). Цариград, 1868.

Ако не беше помогнала щастливата случайност, бих разбрала само, че авторът не е Шербюлие. Оказа се, че „Лодойска“ е част от романа на Луве дьо Кувре (1761—1797) „Живота и приключенията на кавалера дьо Фобла“. По-точно от първия му том „Една година от живота на кавалера дьо Фобла“, излязъл в Париж през 1787 г.

Талантлив оратор, Луве дьо Кувре е сред най-ярките фигури в политическия живот на Франция по време на революцията от 1789 г. В Националното събрание той произнася на 27. XII. 1789 г. думите: „Нека милиони наши съотечественици се нахвърлят върху феодализма и спрат едва когато изчезне робството; нека Декларацията за правата бъде внесена и в колибите; нека всеки човек, свободен и получил възможност да се образова, си възвърне вроденото му чувство за достойнство; нека човешкият род се възправи и задиша с пълни гърди.“²⁸

Като се противопоставя на терора и деспотичното властолюбие на Робеспьер и Дантон, Дьо Кувре си спечелва омразата им, при-

²⁸ Цит. по: Philipon de la Madelaine, V. Notice sur Louvet de Couvray. — In: Louvet de Couvray. Les aventures du chevalier de Faublas. Paris, 1942, p. XII.

нуден е да избяга от столицата, да се крие. Когато се завръща, бива избран за председател на Конвента и с всички сили брани Конституцията. Умира на 5. VIII. 1797 г. още съвсем млад.

Какво е знаел Славейков за Дьо Кувре и възгледите му? За неговия роман? Трудно е да се отговори. Във всеки случай през 70-те години на XIX в. нашите политици са били много по-близко до Френската революция не само като време, но и като предмет на размисли. И занапред една от най-трудните задачи при изследване на възрожденската ни култура ще си остане възстановяването във възможна пълнота на кръга от знания, сведения, интереси, привичен за дейците от онази епоха. На конкретния пълнеж на всичко онова, което често заменяме с твърде мъглявото „атмосфера“.

Двадесет и три годишният Луве дьо Кувре е вплел в разказа си за галантните авантюри на кавалера Дьо Фобла спомените на поляк, участвувал в Барската конфедерация. Трагичната му история е в търсен контраст с фриволните любовни приключения на главния герой. Тя трябва да обясни с въздействието, което му оказва, неговото прераждане. Епизодът е вътрешно много компактен, а връзката му с романа твърде механична. Лесно било той да се обособи в отделно произведение. Тъкмо това е направил П. Р. Славейков, а още по-вероятно — някой преди него. Може би преводачът на гръцки (или руски).

Полският литературовед Марек Томашевски сочи, че епизодът, както и цялата книга, е „... много далеч от аналитичния роман, героите му не притежават реален вътрешен свят, тяхното съвършенство е превърнато в символ и предопределено от съдбата. А такова, съпътствувано от опростяване, митологизиране води право към мелодрамата, която, сериозна и наивна, разполага света на два полюса — на Доброто и Злото.“²⁹

По време на революцията от 1789 г. — пише Томашевски — епизодът за Лодоиска става изключително популярен. Леро, Дежор, Бартелеми го използват в мелодрамите си. Появяват се и няколко опери „Лодоиска“. Премиерата на тази на Керубини се е състояла в Париж през 1791 г. У Ромен Ролан мотивът „Лодоиска“, контаминиран с мита за Хектор, се появява в „Игрите на любовта и на смъртта“. Изреждам тези факти, защото показват как литературният живот през Възраждането се е приближавал към

²⁹ Tomaszewski, Marek. Les fortunes de Lodoiska. — In: La réception de l'œuvre littéraire, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 635. Wrocław, 1983, 213—221.

европейския. Както за читатели, зрители, слушатели от Франция, Италия, Испания и други страни, до които „Лодоиска“ стига като откъс от романа на Дьо Кувре като пиеса или опера, така и за българския читател образът на прекрасната смела девойка, останала въпреки изпитанията вярна на отечеството си, е символ на отново и отново разкъсвана, но винаги бореца се Полша. От страна на П. Р. Славейков превеждането на „Лодоиска“ е, струва ми се, и дан на признателност към поляците Сигизмунд Милковски и Михаил Чайковски, въвели в белетристиката си сюжети от българската история.

Спирам се по-нататък на някои моменти в романа, за да посоча структурни особености, даващи пълно право той да бъде отнесен към популярните. В края на 60-те години те са отговаряли на вече натрупащ опит и навик във възприемането на такъв вид литература.

Ловзински (у Славейков Любински), млад полски благородник, е влюбен в Лодоиска от дома Пулоски. Строг спартанец и беззаветно предан на Полша патриот, бащата на девойката настоява младежът да докаже храбростта си. Той трябва да отиде да се бие с руските войски, които все по-често нарушават границите на страната. Това е добре познат приказен мотив — изпитание на младоженеца преди сватбата.

Крал Август умира и предстои избор на нов владетел. Претендент за престола е Станислав Понятовски, приближен на Екатерина II. Негов съученик и близък приятел, Ловзински го подкрепя в Сейма. С това си навлича гнева на Пулоски, който изпраща дъщеря си в провинцията. Младежът тръгва да я търси и разбира, че девойката е скрита в замъка на Дурлински. По пътя Ловзински и хората му са нападнати от татари. Поляците ги побеждават и подаряват живота на предводителя им Титикан. В замъка Ловзински разбира, че годеницата му е затворена в кула. Старият злодей Дурлински открива кой е момъкът и заплашва Лодоиска, че ако не се омъжи за него, ще убие нейния възлюбен. Но в критичния миг нахлува Титикан и спасява двамата млади. На Пулоски, който също се е появил съвсем навреме, татаринът заявява, че ще го освободи само ако благослови влюбените. Ето още един персонаж, добре известен на читателя на романтична и популярна белетристика: благородният разбойник, който се намесва на страната на онеправданите. Във възрожденската преводна литература негови аналози са Емелян Пугачов от Пушкиновата „Капитанска дъщеря“, Карл Моор от Шилеровите „Разбойници“,

Кармелюк от едноименната повест на Марко Вовчок, Абелино от повестта на Хайнрих Чоке „Абелино, прочутият бандит“ и др. Възприемането на образа е опряно, разбира се, и на хайдушкия епос.

Ловзински се присъединява към Барската конфедерация. Той се оженва за Лодоиска, раждат им се шест деца, от които оживява само едно момиченце, което русите отвличат. Още един мотив в популярната проза: отвличане на дете, което ще живее под чуждо име и едва след години ще бъде намерено от родителите.

Силите на конфедерацията се топят. Пулоски скроява смел план — да отвлекат краля и го доведат при войската си. Такъв епизод наистина е имало. В края на 1771 г. кралят бива отвлечен, но почти веднага освободен от русите. Не само този факт, всички исторически събития в романа са достоверни³⁰. Славейков, както преди него Богоров, иска чрез популярното четиво да „преподаде“ урок из историята, над който е полезно за българите да се замислят.

Следва разказът за трудното бягство на Лодоиска, нейния съпруг и баща ѝ. По пътя младата жена умира в една пещера. Трябва да предположим, че тук българският читател (и читателка) са асоциирали образа на полската национална героиня с този на многострадалната Геновева.

Пулоски и Ловзински стигат в Цариград, където султанът им дава подслон. През 1776 г. те са под знамената на Уошингтън и Пулоски загива за свободата на Америка. Ловзински се установява в Париж. В края на епизода е загатнато, че Софи, съученичка на сестрата на Фобла, в която младежът е влюбен, ще се окаже дъщерята на Ловзински.

При този превод П. Р. Славейков не се е намесвал в текста. Той е в достатъчна степен популярен и не се налагат промени, които да го приближат към българския читател. Различен е подходът му към друг френски роман с полски сюжет — „Приключенията на Ладислас Болски“ от Виктор Шербюлие, озаглавен от преводача „Отечество и любов или от трън та на глог. Поляшка приказница“.

Виктор Шербюлие (1829—1899) е член на Френската академия. Критиката го признава за майстор на психологическия роман и дори предшественик на Фройд. В много от произведенията му варира тема, която особено живо го е интересувала — за взаимодействията у човека между воля и разум, воля и чувства като опре-

³⁰ Вж. Gierowski, Józef Andrzej. Historia Polski (1764—1864). Warszawa, PAN, 1988, 60—65.

делящи жизненото поведение. Самият Шербюлие цени най-високо волята, защото нещо голямо може да постигне само способният да ѝ подчини всичко. „Приключенията на Ладислас Болски“ е роман за човек, чиято слаба воля е отстъпила пред страстта. Трагичният му край се възприема като заслужен, защото е предал съзаклятниците си и отечеството³¹.

Такъв психологически и светски роман трябвало да мине през струга на преводача Славейков. За да се отстрани всичко, което би затруднило читателя и би намалило силата на търсеното въздействие.

В изданието на известната библиотека „Нелсон“ книгата има 377 страници, преводът на Славейков — 126 малък формат. В оригинала краткият увод представя текста като дневник на пациент в психиатрия, който, преди да умре, си е възвърнал за кратко паметта. У Славейков уводът липсва и повествованието от първо лице е заменено с разказ от трето лице на вездесъщ и всезнаещ автор. Съпоставен с посоченото издание, преводът започва от 191-ва страница. От общо 26 глави са съкратени 13. За да има логика и да се обяснят някои обстоятелства, Славейков е вмъкнал съвсем накратко събития от изпуснатите глави.

Роден във Варшава, героят Ладислас Болски живее с родителите си край Женева. Бащата заминава и на момчето казват, че е загинал геройски за свободата на Унгария. Един ден майката и синът са посетени от професионалният революционер Тронско. Младежът почва да се интересува от съдбата на родината си, иска да участва в подготвяното въстание. Тронско го подлага на изпитания и най-сетне се съгласява младият Болски да стане емисар. Междувременно Ладислас е срещнал в Париж руската графиня Лиевич, фаталната жена на неговия живот. Вижда я отново в Женева и с безумната си смелост спечелва благоволенieto на капризната аристократка. Пристига Тронско, но Ладислас отказва да тръгне с него. Затова трябва да чуе, че баща му не е загинал на бойното поле. Забавил се във Виена да гуляе и починал безславно от рана, получена на дуел. Дълбоко засегнат, Болски иска да върне честта на семейството си. Заминава като емисар в полско градче, влязло в пределите на Русия.

Оттук започва повествованието в Славейковия превод. С кървава сцена на разстрел на мирна демонстрация. Болски не издържа, нахвърля се върху руски топчия и бива арестуван.

³¹ Вж. Celières, André. Victor Cherbuliez. Romancier, publiciste, philosophe. Paris, 1936.

Разказът за мъченията, на които бива подложен, заема в превода 20 страници. На още 20 е описана драматичната му душевна борба, след като в килията идва графинята. Тя му е прошепнала, че ще го чака в Женева и младежът подписва унизителна молба до императора. Следващите няколко глави Славейков е обединил под наслов „Любовта“. При срещата с графинята Болски се окайва за своето предателство и с това я отблъсква. Последните глави са с наслов „Отмъщението“. Тези заглавия са още една дан на популярното, към което преводачът е „придърпвал“ романа, като е оставял само сцени на кръвопролития и мъчения. Болски отива в Париж. Майка му го проклина и наскоро умира. Тронско си отрязва лявата ръка, защото се е заклел да го стори, ако младежът не устои. Ладислас решава да убие графинята. Намира я във вилата ѝ, увлича я до ръба на скала над Женевското езеро и се хвърля заедно с нея. Графинята умира, а той остава жив, но загубва паметта си.

От романа са изчезнали или само се мяркат много от героите: участващите в светския живот на графинята — пианистът Ливад, барон Дьо Латур, доктор Меерграф. Няма ги разговорите за изкуството, за руския царски двор, изчезнали са Шопеновите вечери в салона. Съкратени са повечето пейзажи — явление, често срещано в преводите от Възраждането — дава се предимство на действието за сметка на описанието. То е и по-трудно за предаване със средствата на формиращия се литературен език.

Сред преводите на П. Р. Славейков е и романът на Октав Фьойе „Дневникът на един беден момък“, навремето много четен и превеждан. Тази книга може да послужи за илюстрация към теоретичните постановки във всяко съвременно изследване за тривиалния роман. Любопитно е, че „Дневникът“ се вмести чудесно в традиционната схема на т. нар. дамски роман с тази отлика, че тук централно място заема не героинята, а герой. Изборът на Славейков едва ли е случаен, преводаческата му стратегия предполага идентифициране на читател с героя, а не на читателка с героинята, оставена тук на втори план. Иначе всичко е като по ножи: красив, умен, образован обеднял аристократ, Максим д'Отерив, става под чуждо име управител на чифлик в провинцията. Така ще може да издържа себе си и по-малката си сестра. Влюбва се, разбира се, в наследничката, красивата и своенравна Маргарита Ларок. Любовта му е споделена, но и двамата изобщо не допускат, че могат да открият чувствата си. Разликата в произход и имотно състояние издига между тях непреодолима преграда. Девојката е готова да се омъжи за богат съсед, а момъкът се кани да се върне

в Париж. Когато годежът се разваля, а благородническият произход на Максим става известен, пречи клетвата на момъка, че ще поиска ръката на Маргарита само ако забогатее. Девојката решава да подари земите си на съседния манастир, но не се стига дотам. Възрастна родственица на Максим му завещава огромно наследство. Бог е възнаградил двамата млади, приели смирено законите на едно почиващо върху неравенство общество. Само с търпение и труд се постига щастие на този свят.

С цялата си структура „Дневникът“ следва каноните на популярния роман. Персонажите са разделени на добри и лоши. На лице е характерното редуциране на епичното пространство (именито Ларок, за кратко — Париж). Неопределено, неконкретно е епичното време. Постъпките на героите произтичат единствено от характерите им и не се влияят от външни обстоятелства. Затова са лесно предсказуеми. Доколкото може да се говори за психология, тук господствува — по думите на Г. Валдман — „... рационалистично-механистичната психология на Просвещението“³².

В превода на Славейков няма големи, но има голям брой малки съкращения. Отстранявал е най-често подробности от бита на аристокрацията, за да могат достойнствата на героя и поведението му да станат валидни за представители и на други социални слоеве, да се възприемат като образец и от българския читател. Желанието на Славейков е било, както и при други негови преводи, да утвърди първостепенни за средните съсловия добродетели: трудолюбие, търпение, честност, подчиняване на обществените норми, готовност да се посрещат ударите на съдбата, вяра в справедливостта на провидението. От гледна точка на възпитателните си цели Славейков е поразително единен в преводаческата си дейност. От нравоученията на Франческо Соаве, притчите на Христопфор Шмид до книгата на Фьойе всичко внушава по различен начин — от сухо наставническо изреждане на норми през разказчетата примери до салонния роман — изредените добродетели. Просвещенската вяра, че Бог е създал човека, за да бъде щастлив, но щастие се постига с търпение, вяра и жертви. Както сочи пак Г. Валдман — популярни романи от този тип поемат всъщност функции, присъщи на религията, като рисуват един добре подреден и в края на краищата справедлив свят, смекчават антагонизмите, внасят умиротворение и хармония. За това, че Сла-

³² Waldmann, Günter. Theorie und Didaktik der Trivialliteratur. München, 1977, p. 21.

вейков е избрал романа с такава цел, говорят двата варианта на добавеното от него подзаглавие. На корицата — „Дневникът на бедният момък или преговаряния върху човеческий живот“. Вътре — „Дневникът на един беден момък или размишление върху човеческий живот“.

Ако в „Лодоиска“ е даден висок пример на саможертва за родината, а в „Отечество и любов“ е дамгосано предателството, „Дневникът“ връща към принципите на мирен обществен живот като общовалидни и неизменни.

Яростни са нападите на Каравелов при появата на „Дневника на тайния съветник Чухин“ от Фадей Булгарин, преведен от Павел Калянджи. И тривиалните романи не са еднакви. От разказ без натрапчиво морализаторство в умело композирания и непренаселен с герои „Дневник на бедния момък“ Славейков се е надявал да има полза и поука за читателя. А книгата на Булгарин е хаотичен куп нескопосно преплетени съдби, придружени от високо изречени сентенции. Това е типичен образец от т. нар. охранна литература. Тя трябва да внуши, че в Руската империя добродетелта всякога гържествува, а порокът не остава ненаказан. Тук не липсва нито един аксесоар на тривиалния роман: нещастни сирачета, щедър благодетел, пожелал да остане анонимен, жени с ангелска доброта, смирено носещи своя кръст. Сцени в затвора, където невинният герой се озовава сред непоправими престъпници. Но княгиня Александра Лвовна Олгердова, чийто несправедливо обвинен в убийство баща е тайнственият покровител на сираците Вениамин и Лиза, убедено твърди, че: „Образоваността уравнива всички състояния, дава предимство на бедните пред богатите...“ Или още: „Възпитанието превръща човека от неурботено животно в най-благородно създание.“ В обемистата книга е вплетен и разгърнат по схема „дамски“ роман: Вениамин се влюбва в богатата наследничка София, но ѝ предлага ръката и сърцето си, след като графинята му подарява крупна сума.

Вкусът на Калянджи очевидно не е бил особено висок, но и за него можем да намерим смекчаващо вината обстоятелство. В романа двама от положителните герои са българи. Павел Илиевич Стамбулов е образован, умен тежък търговец, безукорно честен и безпристрастен. А Доктора е от княжеска фамилия в поробена от турците славянска страна. Родителите му са загинали от ятаган, а той бил спасен от пашата. С верния си слуга Стойко избягва във Виена, учи там и в Германия медицина. Доктора фабрикува скъпоценни камъни, открива еликсира на дълголетие. Посещава родното пепелище, а после се заселва в Русия. Убеден е, че чове-

чеството, още недорасло да го оцени, рано или късно ще признае гения му. Наистина, как да не се преведе роман с такива герои! Бих изказала и предположението, че раздражението на възрожденците — руски възпитаници, идва не само от реакционните позиции на Булгарин, но и от грубата тривиализация в неговия роман на теми, присъщи за творчеството на Гогол, Достоевски. Резултатът е безвкусна смесица от роман на нравите със сензационен и дамски роман.

Най-обемистият, излязъл през Възраждането сензационен роман е преведен от П. Р. Славейков. Това са „Цариградските потайности“ от Христофорос Самаридзис. За автора и превода подробно писа Афродита Алексиева³³. Анализът ѝ потвърждава още веднъж, че Славейков внася в текста на оригинала съвсем определен тип промени. И сега е отстранявал еротични сцени, и сега е съкращавал описания на богата обстановка в домовете и т. н. Романът е нескопосно подражание на „Парижките потайности“ на Йожен Сю. Преводачът е решил, че е подходящ за българската публика поради това, че действието се развива в Цариград и героите са му добре познати: турски бейове, гръцки търговци и техните кокони, беднотията на града. Тук няма ни най-малка грижа за мотивировка на постъпките, още по-малко за психологическа правдоподобност. Герой като Герджика може сутринта да убие невинен човек, а вечерта да подари ограбеното на беззащитна вдовица. Днес той е в затвора, утре — доверено лице на министъра на полицията. Едно е ясно — симпатиите на автор и преводач са всецяло на страната на героите от подземния свят. Те са станали престъпници, защото са гладували и студували, защото са жертва на богатите. И много малко е необходимо, за да се върнат към Доброто. Блудници, крадци, престъпници се превръщат тук за часове в благородни и дори благочестиви хора. При цялото умение на Славейков да използва разговорния език трудно ми е да се съглася с А. Алексиева, че бил положил грижи „... за изразните и стилни средства“³⁴. Сред преводите му този на „Цариградските потайности“ е най-немарливиият, очевидно най-набързо правеният. Важното е било да се покажат последиците от рязкото разделяне на обществото на богати и бедни. Във време на първоначално натрупване на капиталите, и то в страна като Турция, това води до престъпност сред най-богатите

³³ Алексиева, Афродита. Преводната проза от гръцки през Възраждането. С., 1987, 157—171.

³⁴ Пак там, с. 165.

и още по-голяма сред най-бедните. Но извинение може да се намери за обезправените, а не за властващите. Тъй че има вътрешна логика в това, че Славейков е превел сензационен роман, и то гръцки. Боян Пенев, който не произнася тежки присъди за „Дневника на бедния момък“ или „Осем дена царуване“, смята за погрешна стъпка въвеждането в преводната литература на един сензационен роман и именно във връзка с него говори за покваряване на литературния вкус. Макар всички преведени от Славейков романи да са с популярна структура, между тях има разлика, а сред авторите им Самаридзис е несъмнено най-бездарният. Това трябва да е повлияло на Боян Пенев, за да каже именно по повод на „Цариградските потайности“ тежки думи за иначе толкова високо ценен от него възрожденец като П. Р. Славейков: „Трябва да признаем, че в дадения случай не е извършил една полезна и добра работа, защото с този свой превод поставя началото на българската сензационна литература, на всички онези потайности — парижки, петербургски, на принц Карла и всевъзможни други, които покварват литературния вкус на читателите и убиват интереса към истинската, ценната литература.“³⁵

Най-изискано салонен сред преведените през Възраждането френски романи е навярно „Полина“ от Александър Дюма-баща. С. С. Бобчев е успял да издаде близо половината. На него ще се спра само за да покажа, че и при такъв светски роман може да се тръгне по следа, отвеждаща към по-стари популярни белетристични форми. Един пасаж в работата на Рудолф Шенда „Синята библиотека“ през XIX век³⁶ отвежда очевидно към текста, подказал на Дюма сюжета на „Полина“. Това е една „... напomniaща за „Монаха“ на Луис история, озаглавена „Камила или подземие“. Графиня Камила е затворена от ревнивия си съпруг в отдалечен замък, а когато признава, че му е била невярна, той ѝ взема детето, приспива я с билка и я хвърля в мрачно подземие. Вместо нея погребват восъчна кукла. След всички ужаси краят е щастлив, освободената Камила се омъжва за приятел от детинство.

У Дюма-баща девойка от висшето общество, музикална и чувствителна, е сякаш парализирана от магнетичната сила на провинциален благородник и се омъжва за него. Младоженците заживя-

³⁵ Пенев, Боян. История на българската литература. Т. III. С., 1977, с. 359.

³⁶ Schenda, Rudolf. Die „Bibliothèque bleue“ im 19. Jahrhundert. — In: Hans-Otto Burger (Hrsg.). Studien zur Trivialliteratur, 1968, 137—153.

ват в отдалечен замък. Полина разбира, че съпругът ѝ е начело на банда убийци, извършила вече не едно престъпление. Тя издава ужаса си и затова я хвърлят в подземието на замъка и инсценират погребението ѝ. Вместо нея в гробището лежи поредната жертва. Спасява я дошъл да рисува в околностите художник. Преди години, още беден и плах, той не ѝ е признал любовта си. Сега е богат наследник и може да го стори. Двамата напускат Франция. Живеят щастливи в Англия, но Полина е тежко болна и умира. Използуването на този сюжет показва колко добре са разбирали авторите на популярни романи какво ще привлече неизкусения във високата литература масов читател.

Двама са най-изтъкнатите преводачи на романи през Възраждането — Петко Рачов Славейков и Никола Михайловски. Ученик и учителят му. Впрочем разликата в годините е само девет. Но Славейков е на четиридесет години, когато се залавя да превежда романи, а Н. Михайловски — на петдесет и една.

За Никола Михайловски е писано непростимо малко. Не са събрани поне онези документи и свидетелства за дейността му, които още не са безвъзвратно изгубени. От преводите му, пак поради традиционното пренебрежение към популярното четиво, предмет на анализ е ставал само този на Фенелоновите „Приключенията на Телемах“. Тъй или иначе Никола Михайловски е останал в сянката на своя ученик П. Р. Славейков и на своя син. Въпреки че най-малкото, което може да му се признае, е достойно място сред най-добрите преводачи на проза от Късното възрождане.

„Белия папагал или сцени от американския живот“, повест, излязла през 1869 г., е първият белетристичен превод на Михайловски и първият уестърн, който се появява на български език. През 1870, 1873, 1875 и 1877 г. ще последват романите „Последните дни на Помпей“ от Е. Л. Булвер-Литън, „Приключенията на Телемах“ от Фенелон, „Пикильо Алияга или маврите в царуването на Филип III“ от Йожен Скриб и „Тайните на инквизицията“ от В. Д. Фереал (псевдоним на тайнствената за мен и досега госпожа Сюбервик, за която не можах да открия сведения в библиотеките ни). За 8 години към 1600 страници. По 200 годишно. Сериозен, системен труд, за който Михайловски е получавал предварително уговорен хонорар, като е имал и запазено авторско право. Белези на нови времена в преводното дело.

Веднага трябва да кажа, че не само за госпожа Сюбервик, но и за Булвер-Литън и за Йожен Скриб трудно намерих оскъдни дан-

ни. Затова преводаческата дейност на Михайловски тепърва ще бъде, надявам се, по-добре изследвана от хора с по-големи възможности.

Ако Богоров разказва на читателите за реформите на Селим III, а Славейков ги подтиква към аналогии с освободителните борби на полския народ, Н. Михайловски е избрал два романа за гоненията на маврите в Испания, които също навеждат на успоредици с преследванията на безправната рая в Отоманската империя. Както на маврите в Испания, на нея се крепи благоденствието на държавата и гоненията са не само нечовешки и несправедливи, те са вредни и за самите управници.

Добра дума за преведен популярен роман са казвали обикновено хората от дружество „Промисление“. Но дори такава единопущие, каквото е предизвикала появата на „Пикильо Алияга“, е било рядко. Към този превод е снизходителен дори такъв изявен враг на развлекателни романи като Любен Каравелов. Рецензентите на вестник „Ден“ и списание „Читалище“ наричат романа „доволно забавен“, „занимателен и интересен“, виждат в него предшественик на обещания на читателя Сервантесов „Дон Кихот“³⁷. В „Пикильо Алияга“ наистина повече, отколкото във всеки друг появил се през Възраждането роман има хумор и трагичното се редува с комично. Неговият автор Й. Скриб е станал световноизвестен с водевили и комедии, и особено с многобройните си либрета за опери. Умението на Скриб да води интригата, да създава напрежение, да рисува характерни персонажи намираме и в неговия роман. Героите му се запомнят по-добре от тези в другите преведени у нас по същото време популярни прозаични произведения. Гангарело, смешният, плашлив и смел само на думи севилски бръснар напомня за Фигаро. Хора от народа със санчопансовска жилка, кръвожадни разбойници и жилави, хитроумни гаврошовци, преследвани прекрасни благороднички и рицари без страх и упрек — всичко има в този роман.

Каравелов е готов да не разисква за художествените достойнства на „Пикильо Алияга“ не само защото той го интересува предимно от политическа гледна точка. Но положително още и затова, че вижда превъзходството му и като композиция, характеристика на героите, стил. „Главното в Скрибовия роман — пише Каравелов — се състои в това, че той е по-безпристрастен от множество политически истории, в които са разказват гореказаните

³⁷ Читалище, V, 1875, 6; Училище, V, 1875, 5, с. 40; Знание, I, 1875, 13, с. 206.

произшествия . . . С една дума, ние сме твърдо уверени, че из тоя роман българският народ ще да са опознае с една част от испанската история много по-добре, нежели из школските учебници, които са занимават повече с личността на Филипа II и с неговите велики планове, нежели със самия народ . . . Г-н Михайловски — заключава той — е превел доволно полезна книга.³⁸

И този път е трудно да се каже доколко Михайловски, Каравелов и други български литератори са познавали драматурга и либретиста й Скриб. Но поне с някои свои произведения той не може да не им е бил известен. В Русия френският автор е бил много превеждан и игран. Особено популярни са били произведенията му с руски сюжети „Потьомкин или императорски каприз“, „Йелва или руското сираче“, „Руската царица“ и др. Едва ли е възможно живелите продължително време в Москва наши възрожденци да не са видели някоя театрална или оперна постановка, в чиято програма да не е фигурирало името на Скриб. „Адриана Лекуврър“, „Манон Леско“, „Фаворитката“, „Роберт дявола“, „Скитника евреин“ и пр., и пр. — толкова са много, че предположението е с голяма доза вероятност.

Друг роман, преведен от Н. Михайловски, е „Тайните на инквизицията“. Отзивите за него са кратки. И тук, както в избраното от Славейков, историческите познания са предложени на читателя в много широк обем. Стотиците бележки под линия, с които Дьо Куендиас е снабдил книгата, са преведени точно и без съкращения. Те дават сведения за испанската история, зараждането и разпространението на института на инквизицията, българският читател те въвеждат в тънкости из историята на католичеството и пр., и пр. Който е имал желание да ги прочете, научавал наистина много. „Тайните на инквизицията“ е смесица от роман на ужасите с подробно описание на различни видове мъчения и сензационен роман, в който със симпатия се говори за наемни убийци, които в решителен момент стават защитници на преследваните. Има възвишена любов, синовно себеотрицание, преследвана невинност. Ако искаме да съдим по преведените от Михайловски романи за читателите, ще установим, че в сравнение с издадените от Славейков те са очевидно за по-взискателна публика. Предполага се, че тя различава вече не само бяло и черно, но също и нюанси. В „Тайните на инквизицията“ са предложени две възможни линии на поведение за водачите на потиснат народ.

³⁸ Каравелов, Любен. Пикильо Алияга или маврите в царуването на Филипа III. — В: Съчинения. Т. VI. С., 1985, 232—233

Монахът Жан д'Авила, когото народът почита за светец, внушава на унижените и оскърбените търпение и упование в Бога. Той смята, че бунтът на невежествен народ против толкова силна власт ще е пагубен. Младият благородник Естеван Варгас спори с него и предпочита пътя на борбата. Наистина не подклаждане на масово въстание, но организиране преди всичко на аристокрацията и търговците. А героинята Долорес, смела и решителна, както повечето жени в появилите се на български популярни романи, е освен това много начетена и способна да води богословски спорове с хората на инквизицията. Михайловски не е съкращавал нито философските диспути, нито реалии, свързани с бита на аристокрацията, нито пейзажи или описания на църкви и манастири. Той изобщо се ориентира към автори с твърде добър стил. Преводите му говорят не само за талант и трудолюбие, те показват и какъв дълъг път на развитие е изминал българският литературен език за трите десетилетия от 40-те до 70-те години на XIX в.

Казано на съвременен литературоведски език, романите, преведени от Михайловски, са с текст, по-многопланов от текста на преведените от Славейков. Те предполагат читатели с по-голям житейски, културен, литературен опит, разполагащи с повече кодове.

Михайловски е сред малкото свои събратя от Възраждането, които не само искат, но и могат да превеждат стилистична единица със стилистична единица. Постиженията му са несъмнени и заслужават по-голямо внимание от страна на историците на книжовния ни език.

Ще завърша с няколко думи за „Последните дни на Помпей“.

Едуард Джон Булвер-Литън (1803—1873) е английски държавник, писател и критик. Роден е в Лондон, следвал в Кеймбридж и Бон. Повлиян е както от романтизма, така и от романите на ужасите. Съчетание, симптоматично и от гледна точка на българската рецепция на „Последните дни на Помпей“. Този роман е широка панорама на живота в града малко преди избухването на Везувий през 79 г. след Христа.

Животът и нравите в провинциите на Римската империя, архитектура, скулптура, живопис в Неапол и Помпей — всичко е описано в съответствие с най-авторитетни изследвания. За тях разказва човек с огромна ерудиция и тънък вкус. Читателят ще се обогати с всичко това, увлечен в трогателна и заплетена любовна история на фона на прекрасна природа, но съпроводена и с много тайнственост, ужаси, с магьосници — зли гении. Патрицията Главк е влюбен в атинянката Йон. Но богатата Юлия е решила да

стане негова съпруга. Тя изпраща сляпата робиня Нидия да излее любовна напитка в чашата на момъка, който полудява. Могъщият жрец на Изида, египтянинът Арбасес, е решил на свой ред да направи Йон своя жена. След като убива нейния брат, неопита Апесидес, той обвинява в смъртта му Главк. Сляпата успява да намери свидетел и да спаси младежа от лъвовете. Заедно с Йон той напуска Помпей часове преди ужасната трагедия. Бих искала да подчертая, че не само към този роман читателят е привлечен и от темата за първите християни.

Никола Михайловски не съкращава, нищо не променя, избира автори много добри стилисти и работи грижливо върху преводите си. В историята на превода в България той трябва да заеме по-добавашо място.

Преди да кажа няколко думи в заключение, нека видим кои са преведените преди Освобождението романи, които не могат да бъдат наредени сред популярните. Ще се окаже, първо, че те са предимно детски. Написани или преработени за деца или минали с течение на времето към тази категория. Не са много: „Приключенията на Телемах“ от Фенелон, „Откриването на Америка“ и „Робинзон младши“ от Й.-Х. Кампе, „Чичовата Томова колиба“ от Хариет Бичер-Стоу.

Освен тях — преведената първа част от „Куция дявол“ на А.-Р. Льосаж и част от романа на Кристоф Виланд „Абдиритите и маргарешката сянка“. Интересът към него трябва да е бил сходен с този на Славейков, започнал да превежда „Царя на планините“ от Едмонд Абу заради закачките на автора с гръцкия национален характер. Остава да добавим романа памфлет на Рене Льофебр „Париж в Америка“.

Между популярния и детския роман има много общо, но това е вече друга тема. Тук е важно да подчертаем, че присъствието му във възрожденската преводна литература не е в опозиция на доминиращото положение на популярния, а по-скоро го допълва.

Неправомерно би било да пренасяме механично върху преведените през Възраждането популярни романи и техните читатели теоретични постановки или конкретни оценки на западноевропейски литературоведи за тривиалния роман и неговия консуматор през ХІХ и особено през ХХ в. Преди Освобождението литературната ситуация в българските земи променя съществено функциите на популярния роман. Преди всичко читателят, почти недиференциран, възприема този роман като нова за него, сложна белетристична форма, с която той се учи да общува. Чрез нея свиква да

следи заплетена фабула, съдбата на повече герои, сам да извлича поуката от прочетеното. Подбраните за него исторически романи са му давали в голям обем знания за различни страни и народи, за непознати обичаи и нрави, приобщавали са го към тяхната култура и изкуство. За немалка част от българите, купили един или друг от тези романи, четенето им е изисквало сериозни усилия. Има огромна разлика между поглъщането на детективен роман във влака или самолета някъде в края на ХХ в. и умствения труд, който е полагал препрочитаният някой превод на П. Р. Славейков български занаятчия или търговец от последната третина на ХІХ в. На заглавната страница на книгата той е записвал с гордост името си и добре я е пазел, за да се върне отново и отново към нея. Обикновено се казва, че авторът на тривиалния роман свършва цялата работа вместо читателя: мисли и чувства вместо него, предварва го с „морала от историята“. За огромната част от българските читатели от времето на Възраждането това не е така.

Със социалната роля на европейския тривиален роман се свързва обикновено целта да бъде уравнивено общественото неравенство, да се допринесе за стабилизирането на съществуващия ред. Тривиалният роман трябва да отведе читателя в откъснат от реалността желан свят, в който той да си откъсне, да се почувствува добре. Механизмът на идентифицирането, който дава на читателката на дамския роман възможността да потъне в наслаждаване на собствената си наслада от четенето, трябва да превърне това изживяване в компенсация на всичко, което ѝ отказва реалността. Но дали и доколко може да се отнесе и това към възприемането на популярните романи, преведени на български през Възраждането? Преди всичко в тях не намираме никъде в чист вид „дамски“ роман. „Дневникът на бедния момък“ от Фьойе, макар да следва схемата му, предполага идентифициране с централен герой, а промените, внесени от Славейков, насочват към извличането на просвещенска поука, предполагаща активна житейска позиция. Що се отнася до историческите романи, а те преобладават, герои и героини в тях са дейни, решителни, смели и готови да се жертвуват за каузата, която отстояват. Тези романи в никакъв случай не учат на пасивност. Нашите възрожденци така са се бояли от произведения, способни да откъснат от живота, че са съумели да намерят романи, подтикващи към достойно и активно гражданско поведение. Примиряващата с действителността, компенсаторна и стабилизираща функция на тривиалния роман е присъща за развитите капиталистически общества. А българското от последната

третина на XIX в. е раннобуржоазно. Класата още се утвърждава и отстоява интересите на цялата нация. Тя не се бои от промени, а ги желае и иска да въвлече целия народ в осъществяването им. Затова действеното, събитийното е господстващо в преведените романи, а не психологическото или дескриптивното. Както подчертава и Хелга Гайер-Риан, погрешно е да се смята, че примиряването с действителността е всеобща цел на цялата маса от тривиални романи от XIX и XX в. Тъкмо обратното, много от тях разобличават властимащите, показват със симпатия живота на онеправданите и в никакъв случай не насаждат конформизъм³⁹. Това важи за почти всички преведени на български до Освобождението популярни романи. Напълно приложими за българския читател от Възраждането са и думите на В. Лангенбухер: „Ако собствената, индивидуалната мечта, която се възпламенява от идеализиращ родината роман, има за читателя стойност и го обогатява, не е ли от негова гледна точка въпросът за тривиалността на четивото му напълно абсурден?“⁴⁰

Мястото и функциите на популярния роман в литературния живот на Възраждането са обусловени от много специфичните исторически, социални и културни условия в българските земи. Затова са и твърде различни от тези, които той има в страни с непрекъсвано обществено и културно развитие. Друга е и ролята му по отношение на читателската публика и тъкмо към нея, такава, каквата е била през Възраждането, и такава, каквата е днес, трябва да се насочи непредубеденият поглед на изследователя.

³⁹ Geyer - Ryan, Helga. Der andere Roman. Versuch über die verdrängte Ästhetik des Populären. Heinrichshofen's Verlag, Wilhelmshaven, 1983.

⁴⁰ Langenbucher, Wolfgang. Im Banne eines Begriffes. — In: Kürbiskern, 4/1966, p. 96.